

МЕТОД ПІДКУПУ В БОЛГАРСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ FOREIGN OFFICE (СІЧЕНЬ – ВЕРЕСЕНЬ 1915 Р.)

Артем Грачов

аспірант, кафедра всесвітньої історії, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вулиця Огієнка, 61, 32301, Кам'янець-Подільський, Україна, grachov2195@gmail.com, ORCID 0000-0001-9114-8067

У статті розглянута проблема застосування Foreign Office підкупу в дипломатичній боротьбі за Болгарію у 1915 р. З метою висвітлити умови, в яких діяли британські дипломати, проаналізовано активність на дипломатичному фронті (македонське питання, проблема територіальних компенсацій) та ситуацію на театрах бойових дій (Східний фронт, Дарданелльська операція), зовнішньополітичні пріоритети болгарської верхівки.

Розкрито значення Дарданелльської операції для Foreign Office в переговорах з болгарським керівництвом. Так, встановлено, що на початку року позиція Болгарії залишалася невизначеною, а в період березня-травня, внаслідок справленого атаками британо-французького флоту на Дарданелли ефекту, в болгарському політикумі заговорили про союз із Антантою. Британське керівництво було переконаним, що під враженням від подій в Дарданеллах Болгарія сама запропонує співпрацю. Тільки в період липня-вересня, після зовнішньополітичних та військових поразок, Foreign Office активізували зусилля щодо підкупу політиків та чиновників у Болгарії, намагаючись наздогнати в цьому Центральні держави.

Використання Лондоном хабарництва проаналізовано в порівнянні з діяльністю російського зовнішньополітичного відомства. Зазначено, що російськими дипломатами було приділено більше уваги фінансуванню про-російських преси та гуртків, однак воно було недостатнім. На противагу, британськими дипломатами завжди розглядалося питання підкупу болгарських політиків, в той час як значення місцевих періодичних видань було сильно недооцінено.

Проаналізовано роль та місце проблеми збуту болгарського зерна й так званої «деклозієрової афери», в якій Велика Британія також взяла участь. Встановлено, що операція із закупівлі Антантою збіжжя не справила вирішального впливу на позицію болгарського керівництва.

У підсумку, визначено обставини, які перешкодили досягненню дипломатами Foreign Office бажаних результатів.

Ключові слова: Болгарія, Велика Британія, Foreign Office, Перша світова війна, дипломатія, корупція, підкуп.

BRIBERY AS A METHOD OF FOREIGN OFFICE'S BULGARIAN POLICY (JANUARY – SEPTEMBER 1915)

Artem Grachov

Postgraduate student, Department of World History, Kamianets-Podilsky Ivan Ohiienko National University, Ohiienko street, 61, 32301, Kamianets-Podilsky, Ukraine, grachov2195@gmail.com, ORCID 0000-0001-9114-8067

The article is concentrated on the problem of environment where British diplomats were working, and reasons for which they used or did not use the bribery in the secret diplomacy. In order to shed light on them, the discovery is showing activities on the diplomatic front (the question of the territorial compensations, the Macedonian question) and on the theatres of combat operations (the Eastern front, the Dardanelles operation), and also the priorities of foreign policy of the Bulgarian leadership.

The research shows that at the beginning of the year British diplomacy in Bulgaria remained undefined; in the March-May the British side was sure that effects of Dardanelles operation are enough to force Bulgaria to propose cooperation by herself. Only in July-September after military and diplomatic defeats the Foreign Office intensified in bribery and attempt to outrun Central Powers in this regard.

Using bribery by London in Bulgarian diplomacy is compared with activity of the Russian Ministry of Foreign Affairs. The Russian diplomats spent more attention to the financing pro-Russian press and clubs, which anyway was insufficient. At the same time, British diplomats always raised the issue of bribery for politicians not for press.

The «declosiers affair» was an important episode in bribing Bulgaria. It was an operation for buying Bulgarian harvest. The Great Britain took part in it. The operation did not produced necessary results and did not sway Bulgaria on Entente's side.

Finally, the Great Britain did not benefit from bribery in Bulgaria. In contrast, the Central Powers managed to bribe Bulgarian press, politicians and government and to bite Entente's propositions in buying the harvest.

Keywords: Bulgaria, Great Britain, Foreign Office, First World War, diplomacy, corruption, bribery.

В умовах війни корупція і хабарництво стають важливим інструментом дипломатичного змагання. Не була винятком боротьба Антанти та Центральних держав за Болгарію у 1915 р.

В той час як проблемі вступу Болгарії у війну загалом присвячено багато наукових праць, підкуп залишається поза увагою відомих нам досліджень. З урахуванням того, що саме корупція зіграла значну роль в підготовці вигідної для Центральних держав ситуації в середовищі болгарського політикуму в 1915 р., проблема відповідних дій з боку Foreign Office бачиться такою, що потребує вивчення.

Важливими для розуміння перипетій закулісного змагання у Софії стали роботи з історії Болгарії І. Ілчева (Ichev 1990), Т. Астарджієвої (Astarzhieva 2018), Р. Кремптона (Crampton 1987), Д. Миколенка (Mykolenko 2015; Mykolenko 2018), праці з історії дипломатії К. Роббінса (Robbins 1971), Ф. Нотовича (Notovich 1947), збірники статей «Константинополь и проливы по секретным документам б. министерства иностранных дел» (Adamov 1926) та «За Балканскими фронтами Первой мировой войны» (Vinogradov 2002). В центрі їх уваги, як правило, торги за території, насамперед Македонію – наріжний камінь болгаро-сербських суперечностей. Що ж до питання підкупу болгарської верхівки з боку Антанти або тим паче Великої Британії, то деяка увага цьому приділена хіба що в контексті так званої «деклосієрової афери», про яку пишуть, зокрема, Д. Миколенко (Mykolenko 2015; Mykolenko 2018) та І. Ілчев (Ichev 1990). Епізодичні згадки про це присутні також в мемуарах О. Савінського (Savinsky 1917), Р. Пуанкаре (Puankare 2002a; Puankare 2002b), М. Ронге (Ronge 1939).

Докладніші відомості про намагання Foreign Office підкупити болгарське керівництво надають оцифровані документи Національного архіву Великої Британії (The National Archives, TNA) та збірники документів зовнішньої політики уряду царської Росії. Наприклад, хитросплетіння британської дипломатії, складність торгів та значення Болгарії та регіону для політики Лондону демонструє 85-сторінковий регест дипломатичних документів. Їх зміст розкриває не лише політичні, а й військові справи і виходить далеко за межі півострова й охоплює Італію, Росію, Єгипет, Близький Схід та Індію (TNA CAB 42/4/21).

З початком позиційної війни наприкінці 1914 р. Антанта та Троїстий союз активізують боротьбу за нейтральні держави. Різно зросло значення балканських держав, адже вони мали актуальне географічне розташування. Близькість Константинополя, проток Босфор та Дарданелли як мостів між Європою та Азією робили Балкани важливими у справі контролю транспортних артерій – власне, Проток та Багдадської залізниці (TNA CAB 37/135/9, 9–10).

Залучення до війни Болгарії вимагало вирішення територіальних питань із Сербією, Грецією та Румунією, що також порушувало інтереси Болгарії та Італії. Сербія та Греція вкрай неохоче йшли на компроміси (TNA CAB 37/135/9, 6; Adamov 1935a, 63–64, 125–126; Adamov 1935b, 37–38, 60–61; Notovich 1935a, 16–18, 96–99, 109–111, 127, 149–150, 267–270). Серйозною проблемою дипломатії Антанти були взаємна незгода та постійні суперечки (Notovich 1935a, 166–167). Так, російський посол Олександр Савінський часто

нарікав на свого колегу – британського представника у Софії Бакс-Айронсайда, що той не радився зі союзними дипломатами (Notovich 1935b, 377, 409–410).

Болгарська верхівка була налаштована на співпрацю з Німеччиною. Насамперед, болгарський цар – Фердинанд I Кобургський (німець і католик) прагнув поквитатися за поразку в Другій Балканській війні (Sazonov 2008, 257). В червні 1915 р. російський посол в Афінах Демідов писав міністру іноземних справ Російської імперії Сергію Сазонов: «...всі здійснені Антантою [в Болгарії – А. Г.] кроки стають відомі [...] того ж вечора у Берліні та Відні» (Adamov 1935a, 132). На Центральні держави орієнтувався прем'єр-міністр Болгарії, доктор Васил Радославов (Pchev 1990, 26). Звертає на себе увагу той факт, що болгарський міністр фінансів Д. Тончев за вказівками з Австро-Угорщини брав участь у підготовці проболгарських збройних формувань у Македонії, причому робив це без відома Радославова (Notovich 1935b, 144–145).

Все ж на початку 1915 р. Болгарія дотримувалася офіційного нейтралітету й вичікувала, який із воюючих блоків візьме гору (Notovich 1935a, 91). За спогадами полковника австро-угорського генерального штабу, керівника контррозвідки Габсбургської імперії Максимиліана Ронге, Болгарія вела боротьбу проти шпигунів Антанти, однак «в той же час [...] в жодному разі не була схильна битися проти Сербії» (Ronge 1939, 101). Важливо, що серед болгарського суспільства, яке зовсім недавно пережило дві Балканських війни, ідея втретє йти на фронт не зустріла підтримки (Notovich 1935a, 205).

Як стверджує Д. Миколенко, корупція у Болгарії набула найбільшого розмаху саме в період війн з 1912 по 1918 рр. (Mykolenko 2015). Болгарська преса та політики мали реноме продажних. Проте Антанта цим користувалася явно недостатньо. Натомість, свідченням ефективної пропаганди Центральних держав стало те, що вже на початку 1915 р. в болгарських кінотеатрах демонстрували кадри захоплення німцями бельгійської фортеці Льеж, яку вважали неприступною (Pchev 1990, 143). Німецькі та австрійські гроші вкладалися в газети «Камбана», «Утро», «Дневник» (Vinogradov 2002, 181).

Схильність болгарських чиновників до хабарів демонструвала перспективну ефективність використання підкупу як методу таємної дипломатії. Відомо, що в грудні 1914 р. директор канцелярії Міністерства закордонних справ Російської імперії Шиллінг та директор дипломатичної канцелярії при Ставці Кудашов обговорювали це питання. Перший зазначив, що до можливості підкупу скептично поставилися Сазонов, голова Державної Думи Михайло Родзянко та міністр закордонних справ Франції Теофіль Делькассе. Він також наголосив, що ключову роль у болгарському питанні відіграють все-таки військові дії на «полях Галичини і Польщі» (Porov 1935, 228–229).

Свідченням подальшого мусування теми є інформація від січня 1915 р. про нараду антантівських міністрів фінансів у Парижі. Там було запропоновано асигнування 5 млн франків для підкупу колишнього міністра закордонних справ, лідера болгарської Народно-ліберальної партії (так званих стамболівців) Ніколи Генадієва, Радославова та інших (Notovich 1947, 685). Пропозиції підкупу болгарської влади згадує в своїй телеграмі й посол Росії у Великій Британії Олександр Бенкендорф. Він підтримав цю ідею, адже з урахуванням щоденних витрат на війну, хабар болгарським політикам коштував би копійки, а його результати могли б стати вельми ефективними (Notovich 1935a, 204–205). Однак пропозицію відкинули. Делькассе вважав, що Радославов і Тончев були занадто сильно пов'язані з Центральними державами, аби їх можна було купити (Notovich 1935a, 318).

Звертаємо увагу, що оцифровані документи TNA фонду САВ містять побіжні нечіткі згадки про обговорення в цей час Бакс-Айронсайдом пропозицій про співпрацю як з болгарськими урядовими колами, так і опозицією, але доступна наразі інформація не дає можливості для чіткого висновку, що йшла мова власне про підкуп (TNA САВ 37/131/2, 5).

В цілому ж, у тогочасних болгарських «торгах» дипломати Антанти, використовували пропозиції територіальних компенсацій (Македонія та Кавала), були змушені маневрувати між дійсним (Сербія) та потенційним (Греція, Румунія) союзниками. Це позбавляло їх можливості дати чітку відповідь на питання болгар щодо зміни кордонів (TNA САВ 37/131/2, 8). До інших методів привернення симпатій болгарського уряду жодна з держав Згоди, в тому числі й Велика Британія, в той час не зверталася. В телеграмах та протоколах початку 1915 р., коли німецькі та австрійські гроші активно вливаються в Болгарію, обговорювалися лише території. Про це йдеться, зокрема, в телеграмі від 18 січня від Бакс-

Айронсайда (TNA CAB 37/123/30, 1–3), та у протоколі засідання британської Військової ради в березні 1915 р. (TNA CAB 42/2/3, 5–6).

Як бачимо на даному етапі як у Foreign Office, так і в Петрограді в напрямку підкупу болгарських діячів не проявляти належної ініціативи, а наприклад, Сазонов у своїх мемуарах взагалі не згадує про такий метод зовнішньополітичної боротьби (Sazonov 2002, 252–267). Подібним чином це питання не піднімали у своїх мемуарах й інші провідні учасники подій.

Натомість наприкінці січня 1915 р. болгарський уряд отримав 150 млн марок за домовленостями позики 1914 р. від німецького банку «Disconto-Gesellschaft». Неважко здогадатися, чому Німеччина знайшла для Болгарії кошти в умовах виснажливої війни (Vinogradov 2002, 180). «Німці не настільки дурні, щоб авансувати гроші без впевненості в болгарських діях [...]», – писав про це британський міністр фінансів Девід Ллойд-Джордж (Lloyd George 1933, 412). Звісно, болгарська сторона всіляко відхрещувалась від політичного характеру даної фінансової угоди (TNA CAB 37/131/2, 4–5).

Обставина, яка, на наш погляд, може пояснити, чому Антанта не звернулася до підкупу Болгарії, полягала в тому, що Велика Британія та Франція розпочали здавалося б перспективну Дарданельську операцію. Факт наступу на Константинополь справив велике враження на болгарський політикум (Astarzhieva 2018, 175; Georgiev 2018, 71–72). Черчилль писав, що ефект від старту Дарданельської операції був дивовижним: «Болгарія блискавично спритно змінила своє ставлення» (Churchill 1927, 199). 16 березня Бакс-Айронсайд телеграмою в Foreign Office повідомив: «Наші дії в Дарданеллах мають тут [в Болгарії – А.Г.] вплив, можна бути цілком впевненими, що відтепер немає загрози приєднання Болгарії до наших ворогів чи нападу на Румунію або Грецію» (TNA CAB 37/131/2, 6). Більше того, британська дипломатія вже продумувала варіанти залучення Болгарії до кампанії в Дарданеллах, що означало б можливість удару по Константинополю з суходолу. Передбачалося зробити ставку на те, що софійський уряд мав мотиви виступити проти Османської імперії через територіальні суперечки за Фракію (TNA CAB 42/3/19; TNA FO 800/43, 102; Buchanan 1923, 230; Notovich 1935b, 459–460).

16 березня болгарський військовий міністр Іван Фічев повідомив Бакс-Айронсайд у про розмову, що відбулася на засіданні болгарського кабінету міністрів. На засіданні Фічев заявив, що на Дарданельську операцію чекає успіх. Прикметно, що саме він ще в січні висловив британському консулу в Дедеагачі впевненість в перемозі Центральних держав (TNA CAB 37/131/2, 6). Проте, Радославов продовжив відстоювати нейтралітет, хоча загалом став більше схилитися на бік Антанти. У підсумку, Болгарія не порушила нейтралітету і стала чекати на результат операції (Puankare 2002a, 505).

За таких умов використання підкупів може видатися навіть зайвим. Якщо прохолодне ставлення болгарської влади після атак флотом Антанти Дарданелл значно потеплішало, то чи не слід було очікувати, що болгарська політична верхівка зрештою сама б запропонувала Згоді свої послуги? В такому разі виторговувати кращі для себе умови могла б вже Антанта, а не Болгарія.

Невдалі атаки флоту Союзників у Дарданеллах та російські поразки змінили ситуацію на дипломатичному фронті (TNA CAB 37/131/2, 12; Notovich 1935b, 445). 18 березня в Лондоні вирішили все-таки здійснити дипломатичні кроки назустріч Софії (Pchev 1990, 133; Adamov 1926, 59), але можливості підкупу й далі вперто ігнорували. Так, 25 березня міністр закордонних справ Великобританії Едуард Грей знову підняв питання територіальних винагород для Болгарії за виступ на боці Антанти в бесіді з болгарським послом, однак жодних згадок про грошову «допомогу» або що у цій бесіді документи TNA не містять (TNA CAB 37/131/2, 6). З іншого боку, реакція Центральних держав не змусила на себе чекати. Їхня «оргія брехні та хабарництва», за словами Бакс-Айронсайда, тільки посилилася (TNA FO 800/43, 135).

Лише з початку червня спостерігається активізація дипломатів Згоди в напрямку ідеї підкупу болгарського політикуму. 9 червня 1915 р. російський посол в Болгарії Савінський телеграфує в Петроград Сазонову, що з бесіди із французьким дипломатом Дютаста, а згодом і від російського міністра фінансів він дізнався про обговорення урядами Антанти ідеї хабарів для болгарських урядовців та політиків. Ідею відкинули, але чому, Дютаста не пояснив. Савінський звернув увагу на корумпованість болгарського керівництва, заува-

жив, що нею майстерно користувалися дипломати Берліну та Відня і обережно додав, що Сазонов недооцінив можливості преси в ідеологічній орієнтації болгарського суспільства (Adamov 1935a, 117).

19 червня Савінський надіслав нову телеграму Сазонову про можливість застосування грошей в болгарських справах. В цей час один із впливових радославів, Дмитров, відновив видання своєї газети «Сговор». Савінський запропонував виділити на її «придбання» 20 тис. франків і нагадав, що досі не отримав 10 тис. франків, які були асигновані на підкуп інших двох видань (Adamov 1935a, 173–174). Підкреслюємо, що Петроград підтримував цілу низку періодичних видань в Болгарії («Балкански сговор», «Балканска куриер», «Свободно мнение»), однак, як йдеться в телеграмах Савінського, цього було недостатньо, а співпраця з опозиційними виданнями «Мир», «Пряпорец», «България», «Народ», «Радикал», «Земеделско знаме» була всього лише предметом обговорень. Французи також тільки вели переговори про створення в Болгарії газети франкофільського спрямування (Pchev 1990, 194).

З військовими невдачами активізувалося питання підкупу і серед британського політикуму (Zayonchkovskiy 2002, 409–413; Puankeg 2002a, 661). Про це красномовно свідчить наступний факт. 25 червня 1915 р. відбулося засідання Дарданелльського комітету. Під час обговорення справ у Румунії лорд Крю зазначив, що німці активно користуються корупцією та контрабандою. Коли Бальфур запитав, чи є в британських агентів достатньо коштів для того, щоб і самим підкупити місцевих чиновників, у розмову втрутився Черчилль, який зауважив, що вже давно тисне на Foreign Office з цього приводу (TNA CAB 42/3/5, 4). Документи засвідчують, що Бакс-Айронсайд також регулярно доповідав «нагору» про необхідність такого методу.

У результаті, 26 червня 1915 р. в телеграмі з Foreign Office до Бакс-Айронсайда йдеться, що в разі зустрічних кроків болгарського уряду слід буде йому зробити секретний «подарунок» в 2,5 млн фунтів (TNA 800/43, 123, 125–126). 30 червня Айронсайду було надіслано додаткові інструкції, що застосувати 2,5 млн фунтів можна не тільки для підкупу болгарського уряду, а й узагалі для будь-яких дій, що спровокують напад Болгарії на Османську імперію (TNA FO 800/43, 131). Власне, таким й був запізнілий, на наш погляд, крок британців, який можна до певної міри вважати відповідником таємній дипломатії Центральних держав.

Цікаво, що протокол засідання Дарданелльського комітету від 5 липня, де було обговорено справи щодо Болгарії, про «подарунки» не згадує (TNA CAB 42/3/7, 4–5). Але того ж дня Бакс-Айронсайд телеграфував у Foreign Office про свою спробу домовитись щодо такого «подарунку» для царя Фердинанда. Це, за словами посла, було складно з огляду на актуальні відносини між Антантою та софійським урядом. Пропозицію фінансової допомоги, об'єм якої Бакс-Айронсайд не став розкривати, було передано через довірену особу, чие ім'я джерела не згадують. «...Але відчуваю, – писав британський посол, – що жоден подарунок не здатен замінити гарантію отримання Македонії» (TNA FO 800/43, 135).

На цей період припадає кадрова ротація у британському посольстві у Софії. 7 липня Бакс-Айронсайд був відкликаний, а його місце зайняв Х'ю О'Бейрн (Robbins 1971, 579). Проте попередній курс посольства на розвиток справи підкупу болгарських політиків зберігся. 28 липня О'Бейрн надіслав дві телеграми з інформацією про те, що через невдачі Антанти у переговорах німецька позиція зміцнилася, тому слід якомога швидше надіслати 250 тис. фунтів, потрібних для підкупу уряду, зокрема міністрів, які ще не потрапили під німецький вплив (TNA FO 800/43, 159–160).

29 липня Ерік Драммонд, секретар міністра закордонних справ Грея, надіслав в британське посольство в Софії повідомлення, у якому вказувалося, що британське керівництво неохоче, але нарешті дало згоду на виділення 250 тис. фунтів, з них 10 тис. – одразу (TNA FO 800/43, 161). О'Бейрн з цього приводу доповідав: «Я намагався купити деяких міністрів, але це було складною справою, адже не могло бути [адекватною] заміною гарантіям [отримання Македонії]» (Robbins 1971, 579). Тобто, як зауважує британський дослідник К. Роббінс, хабарі від британців не могли переважити територіальних обіцянок софійському уряду з боку Центральних держав.

Паралельно діяли росіяни. Наприкінці червня до Софії було відправлено голову правління Сибірського торговельного банку та акціонерного товариства «Мазут» Ернеста Грубе із завданням підкупити Генадієва. Грубе дійшов висновку, що час для підкупів втра-

чено, однак запропонував скористатися болгарською проблемою збуту врожаю. Річ у тім, що втрата з початком війни та оголошенням нейтралітету ринків для болгарського зерна спричинила кризу (Notovich 1947, 685). Вона була, за оцінкою Першого секретаря британської місії в Софії Джеральда Генрі Фіцморіса, надзвичайно гострою. Тому, продаж зерна став для болгарського селянства справою життя та смерті (TNA FO 800/43, 166). Зокрема, і сам Генадієв натякнув Грубе, що закупівля зерна Антантою штовхне Болгарію до бажаного союзу (Notovich 1947, 686). Ідею в Петрограді сприйняли. 10–11 липня Сазонов, якого підтримав і Делькассе, запропонував міністру фінансів Російської імперії Петру Барку придбати болгарський врожай. Безпосередню реалізацію ідеї було покладено на самого Грубе (Adamov 1935a, 358–359).

15–16 липня з'явилися нові деталі щодо справи закупівлі зерна. Було вирішено не залучати до них Італію, а саму акцію якомога довше тримати в таємниці. Для загалу вона мала відбуватися як суто комерційна операція. Згідно задуму афери, Савінський мав бути до неї ззовні байдужим як до суто другорядної та технічної угоди. До його обов'язків входило інформувати про це О'Бейрна та французького посла в Софії Гектора Андре Панаф'є. І лише коли Грубе підготував би ґрунт, Савінський мав би перехопити ініціативу в переговорах щодо вступу Болгарії у Антанту (Adamov 1935a, 414–415).

Водночас, як повідомляв у Петроград Савінський, німці розгорнули широку контрпропаганду як в Болгарії, так і в сусідній Румунії, а софійський уряд вже почав військові приготування до вступу в Македонію. Часу для Антанти залишалось мало, адже збір врожаю мав бути завершений приблизно через шість тижнів, і Болгарія, через потребу збуту, буде змушена відмовитися від нейтралітету (Adamov 1935a, 506–507).

До справи підключилися британці. 1 серпня з британського посольства в Софії телеграфували Драммонду в Foreign Office з приводу того, що болгарська сільськогосподарська продукція потребує ринку збуту, тож відповідні пропозиції Німеччини слід перехопити, для чого потрібно асигнувати 2,5 млн фунтів (TNA FO 800/43, 166). На жаль, опрацьовані дослідження та джерела не дають можливості глибше розкрити подробиці даного сюжету.

Незважаючи на те, що 6 серпня Савінський надіслав в Петроград телеграму, в якій переказував слова депутата-радославіста, прихильника Росії, що болгарський уряд вже визначився не на користь Антанти (Adamov 1935a, 101), в другій половині серпня розпочалося придбання збіжжя. Британія, Франція та Росія асигнували на цю справу по 50 млн. франків. В історіографії її називають «деклозієровою аферою», за прізвиськом французя Фернана де Клозієра, котрий очолив комісію для закупівлі зерна.

До групи агентів, що організовували продаж зерна, запрошувалися впливові болгарські політичні діячі. Винагородою агенту була значна комісія (де факто «відкат»), адже ціна збіжжя була суттєво завищена, що залежала не лише від об'ємів закупівель, а й політичної ваги самого агента.

Операція привернула увагу болгарського політикуму. Співпрацю з Антантою зацікавилися міністри Апостолов, Данчев, Бакалов, Петков, голова правління банку «Болгарія» зять Радославова Христо Георгієв та інші (Notovich 1947, 687). Загалом, як відзначив Д. Миколенко, болгарська опозиція таким чином отримала від Антанти 7 млн. левів (Mukolenko 2015). Варто наголосити, що зерно, скуплене агентами в процесі «деклозієрової афери», так і залишилося на території Болгарії та після вступу її у війну дісталось німцям (Adamov 1935b, 505–506).

18 серпня О'Бейрн телеграфував постійному заступнику секретаря міністерства закордонних справ Артуру Нікольсону про винагороду, яку Генадієв бажав отримати за свою співпрацю у вказаній торговельній операції. Російський агент повідомив британському послу, що Генадієв, як головний посередник та організатор збору врожаю (тут британський представник додав до тексту «(sic!)») очікує фіксовану суму в 200 тис. фунтів одноразово та незалежно від обсягів коштів, виручених з продажу зерна. Російський агент додав послу, що в Петрограді готові виділити на підкуп Генадієва навіть вдвічі більше коштів. О'Бейрн зазначив, що після царя та Радославова, Генадієв – найбільш впливова особа в Болгарії, «а також він – найкращий інструмент, яким ми можемо скористатися, щоб змінити уряд». Також він зауважив, що всі операції довкола зерна та Генадієва слід тримати в таємниці. Інакше, на думку британського посла, якщо останній відчує себе в небезпеці, він припинить будь-яку співпрацю з британцями та Антантою (TNA FO 800/43, 171–172).

Британський історик Кремптон в «Короткій історії Болгарії» писав про головний, на його думку, недолік «деклозірової афери». Антанта намагалася підкупити болгарських політиків, але ключовою фігурою був, власне, цар Фердинанд (Stampton 1987, 66). Однак ми вважаємо, що зусилля щодо підкупу інших урядовців та політиків Болгарії не були безнадійними. Про це свідчить як ефективність подібних методів з боку Центральних держав, так і відповідні повідомлення від дипломатів Антанти.

В останній декаді серпня 1915 р. дипломатія Згоди стала стрімко втрачати позиції в Болгарії. Не допомогли ні виступи болгарської опозиції проти зовнішньополітичного курсу влади, ні те, що сербський уряд врешті погодився на територіальні поступки в Македонії (Notovich 1935a, 205). 7 серпня під тиском Німеччини було підготовлено угоду між Болгарією та Османською імперією, що визначила територіальні поступки у Фракії на користь першої (Puankare 2002b, 57; TNA CAB 37/133/19).

Німці перехопили справу закупівлі зерна. Їх торговельні представники скуповували його за будь-яку ціну, а крім того, в черговий раз виділили кошти на підкуп місцевих політиків (Adamov 1935b, 247–248). О'Бейрн повідомляв, що його інформували про виплату німцями, крім попередніх хабарів, 1 млн марок додатково «їх [німців – А. Г.] головному шеф-кухарю в партії стамболівців (TNA FO 800/43, 171–172). На жаль, джерела не дозволяють чітко ідентифікувати дану особу, однак можна припустити, що це був лідер пронімецького угруповання Народно-ліберальної партії (стамболівців) Добрі Петков (Pchev, 147; Mykolenko 2018, 251).

30 серпня грецький король Костянтин I, посилаючись на німецького кайзера, повідомив італійському послу, що Болгарія виступить на боці Центральних держав, а відтак зусилля дипломатів Антанти є марними (Puankare 2002b, 59). Болгарські банки тим часом зняли депозити з банків держав Антанти (Savinsky 1917, 285).

6 вересня було таємно підписано договори про дружбу та союз між Німеччиною та Болгарією, договір про територіальні компенсації та військову конвенцію (Savinsky 1917, 301; Vinogradov 2002, 187). Таким чином, приєднання Болгарії до Центральних держав стало dokonаним фактом.

З цього часу питання підкупів, хабарів, фінансування болгарських урядовців, політики, преси британською дипломатією втрачають актуальність. Проте важливим фактом, що, на нашу думку, свідчить про «засвоєння» Британією болгарських уроків, стало оперативне надання британським банком кредитів для Румунії та Греції (TNA CAB 42/4/21, 7).

Отже, політику Foreign Office в Болгарії 1915 року можна оцінити як необачну. У Foreign Office взагалі не приділяли уваги впливу на болгарську громадську думку, тобто фінансуванню проантантівської преси та різних громадських організацій. На початку року дипломати Згоди повідомляли своєму керівництву, що ситуація в Болгарії є сприятлива для використання хабарів. Навесні, через ефект Дарданельської операції, Foreign Office не стали звертатися до таких способів привернути болгарську верхівку на свій бік. Лише після поразок на фронтах британські дипломати знову повернулися до питання хабарів. Найбільш відомою акцією стала «деклозірова афера», що мала підготувати ринок збуту для болгарського зерна та завоювати прихильність болгарських чиновників щедрими «комісіями» в процесі торговельної операції.

Звісно, болгарський геополітичний «вузол» не міг бути розв'язаний лише за допомогою підкупів. Однак саме таким способом Центральні держави сформували сприятливу для себе ситуацію всередині держави, зокрема, їм вдалося переграти Антанту в питанні збуту болгарського зерна. Дипломатія Foreign Office лише наприкінці червня 1915 р. стала приділяти увагу методу підкупу в болгарській політиці, що на даному етапі вже не могло завадити вступу Болгарії у війну на боці Центральних держав.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

- Adamov, Ye. A. 1926. Konstantinopol i prolivy po sekretnym dokumentam b. ministerstva inostrannykh del. [Constantinople and the Straits by secret documents of the former Ministry of Foreign Affairs]. Pod red. Ye. A. Adamova. M.: Litizdat NKID. Tom II, 473 s. (In Russian).
Адамов, Е. А. 1926. Константинополь и проливы по секретным документам б. Министерства иностранных дел. Под ред. Е. А. Адамова. М.: Литиздат НКИД, том II, 473 с.

Adamov, Ye. A. 1935a. Mezhdunarodnye otnosheniya v epokhu imperializma: dokumenty iz arkhivov tsarskogo i Vremennogo pravitelstv 1878–1917 gg. [International relations in the era of imperialism: documents from the archives of the tsarist and Provisional governments of 1878–1917.]: Seriya 3: 1914–1917. T. 8: Ch. 1: 24/11 maya – 16/3 oktyabrya 1915 g. / podgot. k pech. Ye. A. Adamov pri uchastii B. G. Veber i S. R. Dimant. 1935, 578 s. (In Russian).

Адамов, Е. А. 1935. Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и Временного правительств 1878–1917 гг.: Серия 3: 1914–1917. Т. 8: Ч. 1: 24/11 мая – 16/3 октября 1915 г. / подгот. к печ. Е. А. Адамов при участии Б. Г. Вебер и С. Р. Димант. 1935, 578 с.

Adamov, Ye. A. 1935b. Mezhdunarodnye otnosheniya v epokhu imperializma: dokumenty iz arkhivov tsarskogo i Vremennogo pravitelstv 1878–1917 gg. 1935d. [International relations in the era of imperialism: documents from the archives of the tsarist and Provisional governments of 1878–1917.]: Seriya 3: 1914–1917. T. 8: Ch. 2: 24/11 maya – 16/3 oktyabrya 1915 g. / podgot. k pech. Ye. A. Adamov pri uchastii B. G. Veber i S. R. Dimant. 1935, 528 s. (In Russian).

Адамов, Е. А. 1935. Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и Временного правительств 1878–1917 гг.: Серия 3: 1914–1917. Т. 8: Ч. 2: 24/11 мая – 16/3 октября 1915 г. / подгот. к печ. Е. А. Адамов при участии Б. Г. Вебер и С. Р. Димант. 1935, 528 с.

Astardzhieva, T. 2018. Rusia i balgarskiyat neutralitet (1914–1915 g.) [Russia and bulgarian neutrality (1914–1915)]. *Sb. «Bulgaria, balgarite i Evropa – mit, istoria, savremie». V. Tarnovo, 31 oktombri 2017 g.* Red. N. Kanev. V. Tarnovo: UI „Sv. Sv. Kiril i Metodiy“, t. XII, s. 165–179. (In Bulgarian).

Астарджиева, Т. 2018. Русия и българският неутралитет (1914–1915 г.). *Сб. „България, българите и Европа – мит, история, съвремие“. В. Търново, 31 октомври 2017 г.* Ред. Н. Кънев. В. Търново: УИ „Св. Св. Кирил и Методий“, т. XII, с. 165–179.

Buchanan, G. 1923. My mission to Russia and other diplomatic memories. London, New York, Toronto and Melbourne: Cassel and Company Limited, 253 p.

Churchill, W. S. 1927. The World Crisis – 1915. London: Thornton Butterworth Ltd, 563 p.

Crampton, R. J. 1987. A Short History of Modern Bulgaria. Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney: Cambridge University Press, 221 p.

Georgiev, B. H. 2018. Problemitе v otnosheniyata mezhdru d-r Vasil Radoslavov i tsar Ferdinand v godinite na Parvata svetovna voyna [Problems in the relationship between Dr. Vasil Radoslavov and Tsar Ferdinand in the years of the First World War]. *Bulgaria – Germania. Parvata svetovna voyna. Pouki za badeshteto*. Varna: Visshe voennomorsko uchilishte “Nikola Yonkov Vaptsarov”, s. 65–86. (In Bulgarian).
Георгиев, Б. Х. 2018. Проблемите в отношенията между д-р Васил Радославов и цар Фердинанд в годините на Първата световна война. *България – Германия. Първата световна война. Поуки за бъдещето*. Варна: Висше военноморско училище „Никола Йонков Вапцаров“, с. 65–86.

Ilchev, I. 1990. Bulgaria i Antantata prez Parvata svetovna voyna [Bulgaria and Entente during the First World War]. Sofia: Nauka i izkustvo. 318 s. (In Bulgarian).

Илчев, И. 1990. България и Антантата през Първата световна война. София: Наука и изкуство, 318 с.

Lloyd George, D. War Memoirs. Vol. I. London: Ivor Nicholson & Watson, 1933, 529 p.

Mykolenko, D. V. 2015. Korupciya u Bolgariyi yak proyav politychnoy spadshhy'ny'. Stefana Stambolova na zlami XIX–XX stolit' [Corruption in Bulgaria as a manifestation of Stefan Stambolov's political legacy at the turn of the nineteenth and twentieth centuries]. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1607-dmytro-mykolenko-koruptsiya-u-bolharii-iyak-proiav-politychnoi-spadshchyny-stefana-stambolova-na-zlami-khikh-khkh-stolit> (Date of the application: 29.12.2019). (In Ukrainian).

Миколенко, Д. В. 2015. Корупція у Болгарії як прояв політичної спадщини Стефана Стамболова на зламів XIX–XX століть. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1607-dmytro-mykolenko-koruptsiya-u-bolharii-iyak-proiav-politychnoi-spadshchyny-stefana-stambolova-na-zlami-khikh-khkh-stolit>. (Дата звернення: 29.12.2019).

Mykolenko, D. V. 2018. Politychna spadshhy'na Stefana Stambolova u bolgars'komu derzhavotvorenni (1895–1920 rr.) [The Political Legacy of Stefan Stambolov in the Bulgarian State-Making (1895–1920)]. Doctor's thesis. Xarkiv: Xarkivs'ky' nacional'ny'j universy'tet imeni V. N. Karazina, 452 s. (In Ukrainian).

Миколенко, Д. В. 2018. Політична спадщина Стефана Стамболова у болгарському державотворенні (1895–1920 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора наук. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 452 с.

Notovich, F. I. 1947. Diplomatischeckaya borba v gody pervoy mirovoy voyny [Diplomatic struggle during the First World War]. Moskva, Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR, Tom 1. Poterya soyuznikami Balkanskogo poluostrova, 748 s. (In Russian).

Нотович, Ф. И. 1947. Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны. Москва, Ленинград: Издательство АН СССР, Том 1. Потеря союзниками Балканского полуострова, 748 с.

Notovich, F. O. 1935a. Mezhdunarodnye otnosheniya v epokhu imperializma: dokumenty iz arkhivov tsarskogo i Vremennogo pravitelstv 1878–1917 gg. [International relations in the era of imperialism:

documents from the archives of the tsarist and Provisional governments of 1878–1917.]: Seriya 3: 1914–1917. T. 7: Ch. 1: 14 yanvarya – 23 maya 1915 g. / podgot. k pech. F. O. Notovich pri uchastii L. A. Teleshevoy i S. A. Levinoy. Moskva, Leningrad: Gos. sots.-ekon. izd-vo, 568 s. (In Russian).

Нотович, Ф. О. 1935. Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и Временного правительств 1878–1917 гг.: Серия 3: 1914–1917. Т. 7: Ч. 1: 14 января – 23 мая 1915 г. / подгот. к печ. Ф. О. Нотович при участии Л. А. Телешевой и С. А. Левиной. Москва, Ленинград: Гос. соц.-экон. изд-во, 568 с.

Notovich, F. O. 1935b. Mezhdunarodnye otnosheniya v epokhu imperializma: dokumenty iz arkhivov tsarskogo i Vremennogo pravitelstv 1878–1917 gg. [International relations in the era of imperialism: documents from the archives of the tsarist and Provisional governments of 1878–1917.]: Seriya 3: 1914–1917. T. 7: Ch. 2: 14 yanvarya – 23 maya 1915 g. / podgot. k pech. F. O. Notovich, pri uchastii L. A. Teleshevoy i S. A. Levinoy. M.; L.: Gos. sots.-ekon. izd-vo, 535 s. (In Russian).

Нотович, Ф. О. 1935. Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и Временного правительств 1878–1917 гг.: Серия 3: 1914–1917. Т. 7: Ч. 2: 14 января – 23 мая 1915 г. / подгот. к печ. Ф. О. Нотович, при участии Л. А. Телешевой и С. А. Левиной. М.; Л.: Гос. соц.-экон. изд-во, 535 с.

Popov, A. L. 1935. Mezhdunarodnye otnosheniya v epokhu imperializma: dokumenty iz arkhivov tsarskogo i Vremennogo pravitelstv 1878–1917 gg. [International relations in the era of imperialism: documents from the archives of the tsarist and Provisional governments of 1878–1917.]: Seriya 3: T. 6: Ch. 2: 5 avgusta 1914 g. – 13 yanvarya 1915 g. / podgot. k pech. A. L. Popov pri uchastii B. Ya. Galinoy i V. V. Altmana, XVI, 388 s. (In Russian).

Попов, А. Л. 1935. Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и Временного правительств 1878–1917 гг.: Серия 3: Т. 6: Ч. 2: 5 августа 1914 г. – 13 января 1915 г. / подгот. к печ. А. Л. Попов при участии Б. Я. Галиной и В. В. Альтмана, XVI, 388 с.

Puankare, R. 2002a. Na sluzhbe Frantsii 1914–1915: Vospominaniya. Memuary [Poincare R. In the service of France 1914–1915: Memoirs. Memoirs]. Moskva: AСТ; Minsk: Kharvest, 784 s. (In Russian).

Пуанкаре, Р. 2002. На службе Франции 1914–1915: Воспоминания. Мемуары. Москва: АСТ; Минск: Харвест, 784 с.

Puankare, R. 2002b. Na sluzhbe Frantsii 1915–1916: Vospominaniya. Memuary [Poincare R. In the service of France 1914–1915: Memoirs. Memoirs]. Moskva: AСТ; Minsk: Kharvest, 592 s. (In Russian).

Пуанкаре, Р. 2002. На службе Франции 1915–1916: Воспоминания. Мемуары. Москва: АСТ; Минск: Харвест, 592 с.

Robbins, K. 1971. British Diplomacy and Bulgaria 1914–1915. *The Slavonic and East European Review*, vol. 49, No. 117, pp. 560–585.

Ronge, M. 1939. Razvedka i kontrrazvedka [Intelligence and counterintelligence]. Moskva: Voenizdat NKO SSSR, 244 s. (In Russian).

Ронге, М. 1939. Разведка и контрразведка. Москва: Воениздат НКО СССР, 244 с.

Savinsky, A. 1917. Recollections of a Russian diplomat. London: Hutchinson, 316 p.

Sazonov, S. D. 2002. Vospominaniya [Memoirs]. Minsk: Kharvest, 368 s. (In Russian).

Сазонов, С. Д. 2002. Воспоминания. Минск: Харвест, 368 с.

TNA. The National Archives of the UK. CAB 37/123/30. 3 pp.

TNA. The National Archives of the UK. CAB 37/131/2. 18 pp.

TNA. The National Archives of the UK. CAB 37/135/9. 11 pp.

TNA. The National Archives of the UK. CAB 42/2/3. 7 pp.

TNA. The National Archives of the UK. CAB 42/3/5. 10 pp.

TNA. The National Archives of the UK. CAB 42/3/7. 7 pp.

TNA. The National Archives of the UK. CAB 42/3/19. 11 pp.

TNA. The National Archives of the UK. CAB 42/4/21. 85 pp.

TNA. The National Archives of the UK. FO 800/43. 325 ff.

Vinogradov, V. N. 2002. Za Balkanskimi frontami Pervoy mirovoy voyny [Beyond the Balkan Fronts of the First World War]. Otv. redaktor V. N. Vinogradov. Moskva: Izdatelstvo “Indrik”, 504 s. (In Russian).

Виноградов, В. Н. 2002. За Балканскими фронтами Первой мировой войны. 2002. Оtv. редактор В. Н. Виноградов. Москва: Издательство «Индрик», 504 с.

Zayonchkovskiy, A. M. 2002. Pervaya mirovaya voyna [The First World War]. Sankt-Peterburg: ООО “Izdatelstvo Poligon”, s. 878. (In Russian).

Зайончковский, А. М. 2002. Первая мировая война. Санкт-Петербург: ООО «Издательство Полигон», с. 878.

Дата подання статті у редакцію 20.01.2020 р.